

O‘ZBEK VA QIRG‘IZ XALQ OG‘ZAKI IJODIDA SATIRA VA YUMOR

G‘ayratbek Xolbutayev Oybek o‘g‘li

Andijon davlat universiteti

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Abdurahmonov Islombek Abdulakim o‘g‘li

Andijon davlat unversiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalq og‘zaki va yozma ijodidagi satira va yumor haqida kichik tadqiqod o‘tkazildi. Ushbu qardosh xalqlarining o‘g‘zaki ijodidagi iztehzoz va hazilning jozibali olami kulgi zukkolik va chuqur ijtimoiy mushohada bilan jonli madaniy merosi ochib berildi. Shuningdek asrlar davomida xalq og‘zaki ijodiga singib uning ajralmas qismi bo‘lib kelgan ya‘ni jamiyatdagi ijtimoiy muammolar xalq dardini kulgi vositasida tanqidiy fikrlashini targ‘ib qilgan satira va yumor terminlarga atroflicha izoh berildi. Maqolada o‘zbek va qirg‘iz xalqli ijodida satira va yumorni yuzaga kelishini shakllanishi va rivoj toppish ta‘siri va zamonaviy jamiyatdagi turli darajadagi o‘rinlari haqida mushoxada olib borildi va aniq misollar va latifalar keltirish orqali tasvirlandi. O‘zbek va qirg‘iz xalq og‘zaki ijodida satira va yumor belgilarining madaniy ahamiyatidagi o‘xshashlik va farqli jihatlari tushuntirilib aniq misollar va ifodalar orqali ochib berildi.

Kalit so‘zlar: Satira, "ishlov", Hoziq, mardum, Erxubbi, "Kenterberi ertaklari", "Zarbul masal", So‘fizoda.

KIRISH

Xalq og‘zaki ijodi, juda qadimdan to bugungi kungacha rivoj topib, saqlanib qolgan bebaxo xazinadir. Unda minglab dostonlar, laparlar, qo‘shiqlar mavjud. Adabiyot ham dastlab og‘zaki, keyinchalik yozma shaklda taraqqiy topgan. Adabiyot paydo bo‘libdiki, unda janrlar va lirik, epik va dramatik kabi turlar ham shakllangan, shularning bir bo‘lagi sifatida satira ham ravnaq topgan. Biz o‘zbek va qirg‘iz xalqlari og‘zaki ijodidagi maftunkor kinoya va hazil olamini kezar ekanmiz, kulgi, zukkolik va ijtimoiy mushohadalarga boy madaniy merosni kashf etamiz. Bir qator manbalar, latifalar va misollarni birlashtirib, biz istehzo va hazilning ularning hikoyalari, folklorlari va kundalik hayotida qanday chuqur ro‘l o‘ynashini yoritib berdik. Keling, kulgi yuraklarni birlashtiruvchi va quvonch uchqunlarini uyg‘otadigan universal til bo‘lib xizmat qiladigan ushbu ajoyib madaniyatlarining g‘ayrioddiy og‘zaki an‘analarini nishonlaylik.

O‘zbek va qirg‘iz xalqlari og‘zaki ijodidagi istehzo va hazilning jozibali olami bo‘ylab sayohat qilar ekanmiz, biz kulgi, zukkolik va chuqur ijtimoiy mushohada bilan jonli madaniy merosni ochamiz. Manbalar, latifalar va misollarning turli gobelenlarini birlashtirib, biz istehzo va hazilning hikoya qilishda, xalq og‘zaki ijodida va kundalik o‘zaro munosabatlarida qanday muhim rol o‘ynashini yoritib berdik. Bu kulgi umumbashariy til bo‘lib xizmat qiladigan, qalblarni birlashtirib, quvonch uchqunlarini uyg‘otadigan bu ajoyib madaniyatlarni shakllantiradigan g‘ayrioddiy og‘zaki an‘analarning bayramidir.

O‘zbek va qirg‘iz xalqlari kinoya va hazil san‘atini sayqallab, ulardan jamiyat me‘yorlariga qarshi chiqish, hokimiyatni tanqid qilish, fikrni qo‘zg‘atish uchun kuchli qurol sifatida foydalanganlar. Ular o‘zlarining ertaklari, maqollari, bayramlari va tomoshalari orqali o‘zlarining madaniy qadriyatlari va tushunchalarini zukko kinoya bilan yetkazadilar. Ularning og‘zaki ijodida biz bu jo‘shqin jamoalarni belgilaydigan mustahkamlik, donolik va quvonchning guvohligini topamiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Kulgi madaniy chegaralardan oshib ketadigan universal til bo‘lib, turli xalqlarning og‘zaki ijodi ko‘pincha hazil va satirani kuchli ifoda vositasi sifatida o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada biz o‘zining jo‘shqin hikoyalari va zukkoligi bilan mashhur bo‘lgan Markaziy Osiyoning ikki jamoasi o‘zbek va qirg‘iz xalqlari og‘zaki ijodidagi boy satira va yumor an‘analarini o‘rganamiz. Ularning xalq og‘zaki ijodi, maqollari va komediya spektakllarini o‘rganib, biz bu madaniyatlarning o‘yin-kulgi, ijtimoiy me‘yorlarga qarshi chiqish va ularning hayotiy tajribalarini aks ettirish uchun hazildan foydalanishning o‘ziga xos usullarini ochib beramiz. Markaziy Osiyoning ko‘pgina jamoalarida komediya tomoshalari va og‘zaki badiiy mahorat o‘yin-kulgining yuqori baholangan shakllari hisoblanadi. Hazilchilar, masxarabozlar va hajviy hikoyachilarning o‘zbek va qirg‘iz jamiyatidagi o‘rni haqida suhbatlashib, ularning bir vaqtning o‘zida o‘yin-kulgi va mulohaza yuritish qobiliyatini o‘rgandim. Tomoshabinlarni o‘ziga jalb qilish va hazilni etkazish uchun jismoniy komediya, mimika va improvizatsiya kabi usullarni yoritib bermoqchimiz. Satira va hazillarning kelib chiqishi qadimgi davrlarga borib taqaladi, har ikkala ifoda shakli ham turli madaniyat va sivilizatsiyalarda ildiz otgan.

O‘zbek va qirg‘iz xalq og‘zaki ijodidan ommabop satirik ertaklardan misollar keltirib, ularning asl mavzularini tushuntirib, ularning xabar va axloqiy saboqlarni yetkazishda hazildan foydalanish usullarini tushuntirib o‘tishga harakat

qildik. O‘zbek madaniyatida Nasriddin Xo‘ja va qirg‘iz madaniyatida Alakay kabi o‘zining hazil va satirik tabiati bilan mashhur bo‘lgan o‘ziga xos folklor qahramonlarini o‘rganib. Ularning aqlli so‘z o‘yinlari va ijtimoiy me‘yorlar va hokimiyatga qarshi kurashuvchi hiyla-nayranglar rolini ko‘rishimiz mumkin.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida ham G‘afur G‘ulomning “Afandi o‘lmaydigan bo‘libdi” nomli hikoyasida “XX asr afandi”sini ko‘rishimiz mumkin. Ajalga ham “chap” bera oladigan o‘zbek kishisini o‘qib beixtiyor yuzingizga tabassum yugiradi. Yoki, Said Ahmadning “Ufq” romanidagi Azizxonning harakatlari kishini kuldirishi tabiiy. “Kelinlar qo‘zg‘oloni” pyesasi va boshqa hikoyalari ham komediyasining yorqin na‘munalaridir. Abdulla Qahhorning ham ko‘plab komediyalari ,xususan, “Shohi so‘zana” asari ham shular jumlasidandir.

Mumtoz adabiyotda ham Navoiy, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Hoziq, Muqimiy, Zavqiy singari ijodkorlarning yozgan asarlarida ham satira janri paydo bo‘ldi va rivoj topdi.

Turdi Farog‘iyning “Tor ko‘ngillik beklar”, Muqimiyning “Tanobchilar”, Gulxaniyning “Zarbul masal” asarlari ham ayni davr uchun “Afandi” vazifasini o‘tagan. Ulardagi hayot haqiqatlari esa hamma zamon uchun birdekdir.

“Tanobchilar” hajviy she‘ridan parcha olaylik:

Derki: «Ko‘zungga hali kal jojaman,
Maxdumi a‘zamlilik o‘zim Xo‘jaman.

Bizga bobo hazrati Shohlig‘ mazor,
Muxlisimiz mardumi ahli diyor.

Ham yana Erxubbi bo‘lodur tag‘o,
Ammamizning erlaridur Nurato¹.

Bir qarashda kishini kulishga majbur qiladigan bu baytlarda Muqimiy satira janridan ustamonlik bilan foydalana olgan. Aslida, talmeh qilib olingan avliyolar naslidan Hakimjon va Sulton Alidek sudxo‘r kimsalar chiqqan emas, avliyolar avlodidanmiz deb davo qilishlari kishini kuldirsa, bunday ahmoq kimasalar jamiyatdagi qaysidir amalni egallab turgani yig‘latadi. Negaki, xalqning ahvolini, dardini eshitish mana shunday ahmoqlar qo‘liga qolganligi xalqning boshiga mushkulotlarni solishi turgan gap.

Shuningdek, satirada faqat amaldorlarning kirdikorlari emas, balki, insonlardagi illatlarga ham qarshi kurash olib boriladi. Hamza, Qodiriy, So‘fizoda, Ne‘mat Aminov, Gafur G‘ulom, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Erkin Vohidov va boshqa ko‘plab ijodkorlar ijodida ham kuzatish mumkin. Modernizatsiya, globallashuv va raqamli davrning o‘zbek va qirg‘iz og‘zaki ijodiga ta‘sirini ko‘rib

chiqdik. Ushbu madaniyatlar o'zgaruvchan vaqt sharoitida hikoya qilish usullari va hazil an'alarini qanday moslashtirayotganini muhokama qildik. Og'zaki asarlarni saqlash va rivojlantirish uchun ijtimoiy media kabi yangi platformalar tomonidan taqdim etilgan qiyinchiliklar va imkoniyatlarni o'rgandik.

Said Ahmadning bir qator asarlari, shu jumladan, "Qoplon" ham satiraga yaqqol misol bo'la oladi. Tillayev kabi ishonuvchan insonlarning ishonchiga kirib olgan Qurbonboydek kimsalarning kirdikorlarini satira orqali ochib bergan. Tillayev lavozimidan bo'shagach Qoplon yo'qolib va uni do'stining uyida ko'rib qolishi, do'sti tomonidan itni taniysanmi desa, Qurbonboyni ko'rsatib ha deyishi kishini ham kuldiradi, ham yig'latadi. Inson o'z nafsini yo'lida nima ishlarga tayyor ekanligini ko'rib yig'laging keladi.

Erkiv Vohidov ijodining eng ko'zga ko'ringan qirralaridan biri "Donish qishloq hangomalari" da yaqqol namoyon bo'ladi. Matmusa obrazi orqali shoir jamiyatdagi ko'p kirdikorlarni ochishga uringan. Ayrim latifalar yumor bo'lishi mumkin, biroq, aksariyat latifalar ortida achchiq kulgi hukmronlik qiladi.

Yumor ham satira kabi kishilarni kulishga undaydi. Biroq, unda satiradan farqli o'laroq "nim kosa" bo'lmaydi.

Yumor ham satira kabi ajdodlarimizdan bizga me'ros bo'lib kelgan hisoblanadi. Ayniqsa, mavsumiy bayramlarimiz bugun latifalarsiz o'tmaydi.

Zalqimiz qadimdan so'zga chechanligi va hozirjavobligi bilan sharq olamida shuhrat qozongan. Kishilar o'rtasida suhbat bo'lsa, albatta, hazillarsiz yakunlangan emas.

Alisher Navoiy Binoiy bilan ko'p bora dahanaki tortishuvlar olib borgan, bir kuni Navoiyning uyiga Binoiy keladi. Biroq, ostonada yotgan kuchuk Binoiyning ichkariga kiritmaydi, shunda Binoiy Navoiyga hazil qilib – sizni chaqirsam itingiz navo qiladur – deydi. Navoiy esa – bu kuchukni ko'chadan topib oldim va uyimga olib kelib parvarishladim, ko'rub turganingizdek binoiydek it bo'ldi – deb javob bergan ekan. Ko'rub turganimizdek, og'zaki nutqda hazil-mutoiba keng qo'llaniladi.

Qirg'iz xalq og'zaki ijodida satira ham, yumor ham hikoya va madaniy ifodalarning turli shakllarida muhim o'rin tutadi. Mana bir nechta misollar:

Qirg'iz xalq og'zaki ijodining eng mashhur asarlaridan biri bo'lgan "Manas" dostonida hazil va satira namunalari mavjud. U ko'pincha hazil-mutoyiba, o'ynoqi suhbatlar yoki hazil-mutoyiba vaziyatlarda ishtirok etadigan qahramonlarni tasvirlaydi. Bu unsurlar jiddiy va qahramonlik mavzularini muvozanatlashtirib, dostonga yengillik bag'ishlaydi.

Ertaklar va xalq ertaklari: Qirg'iz ertak va xalq ertaklarida kinoya va hazil ham o'z ichiga oladi. Qahramonlar, jumladan, hayvonlar va afsonaviy mavjudotlar

ko'pincha insoniy fazilatlarga ega bo'lib, aqlli va hazil-mutoyiba suhbatlarida qatnashadilar. Bu ertaklar orqali axloqiy saboqlar yetkaziladi, ijtimoiy muammolar ba'zan nozik tanqid qilinadi.

Dostondagi satirik elementlar (Manas): "Manas" dostonida satira ma'lum personajlar yoki voqealar tasvirida uchraydi. Misol uchun, ba'zi belgilar ijtimoiy sharh sifatida xizmat qiladigan bo'rttirilgan xususiyatlar yoki kamchiliklarni o'zida mujassam etishi mumkin. Dostonda ko'pincha qirg'iz xalqi duch kelgan kurash va to'qnashuvlar tasvirlangan bo'lib, kinoya orqali jamiyat yoki boshqaruvning qirralarini nozik tanqid qilish mumkin.

Manasning dono maslahatchisi Oqilbek xarakteri ijtimoiy-siyosiy masalalarni tanqid qilishda o'z nutqlarida ko'pincha kinoya va kinoyani qo'llaydi. Ayrim qabila boshliqlari yoki hukmdorlarining tasviri ularning kamchiliklari yoki shubhali qarorlarini ko'rsatuvchi satirik elementlarni o'z ichiga olishi mumkin. Ijtimoiy ierarxiyalar va kuch dinamikasiga oid satirik sharhlarni doston davomida topish mumkin, ular jamiyat tuzilmalariga tanqidiy nuqtai nazarni taklif qiladi.

Satirik ertaklar va latifalar ma'lum turdagi odamlar yoki kasblarni ifodalovchi, ularning kamchiliklarini ta'kidlaydigan yoki ularning xatti-harakatlarini satirik qiladigan qahramonlarni ko'rsatishi mumkin. Bu hikoyalar ko'pincha ogohlantiruvchi ertaklar yoki ijtimoiy sharhlar bo'lib xizmat qiladi.

"Aqlli toshbaqa" ertagi aqlli va hazilkash toshbaqani taqdim etadi, u aqlli nayranglar va so'zlar orqali boshqa personajlardan ustun turadi.

"Danqa kuyov" da voqea kulgili vaziyat atrofida bo'lib, dangasa yigit ishdan qochmoqchi bo'ladi, ammo kulgili oqibatlariga duch keladi.

Turli ertaklardagi qahramonlar o'rtasidagi hazil-mutoyiba va hazil-mutoyiba suhbatlaridan foydalanish ko'ngilochar ahamiyatga ega bo'lib, tomoshabinlarni o'ziga jalb qiladi.

"Qo'y bo'ridan o'zini qanday himoya qilish haqida maslahat so'radi" degan satirik maqol xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan odamdan maslahat so'rash kinoyasini ta'kidlaydi.

"Itni tekinga berishdan ko'ra uni sotish osonroq" degan maqolda hech qanday kuch va xarajatsiz qimmatbaho narsani topish qiyinligini hazil bilan ta'kidlaydi.

Qirg'izlar o'rtasidagi kundalik suhbatlarda ko'pincha hazil-mutoyiba, hazil va do'stlar va oila a'zolari o'rtasida o'ynoqi masxara bo'ladi.

Hazil va satira ko'pincha yig'ilishlar, to'ylar va bayramlarda ishtirokchilarni xursand qilish va quvonchli muhit yaratish uchun ishlatiladi.

Qirg'izning an'anaviy xalq qo'shiqchilari bo'lmish oqinlar o'z chiqishlarida ko'pincha hazil unsurlarini o'z ichiga oladi. Tomoshabinlarni jalb qilish uchun ular hazil-mutoyiba matni, mimika yoki komediya hikoyalardan foydalanishlari mumkin.

Komuzchilar o'z ijrolariga hazil qo'shish uchun o'ynoqi ohanglar, ritm o'zgarishlari yoki kutilmagan musiqiy interjeksiyalarni qo'shishlari mumkin.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Satira (lotincha: satira – qurama, har xil narsa) – komiklik turi, tasvir obyektni ayovsiz kulgi vositasi orqali anglash degan ma'noni anglatadi. Satira voqelikni badiiy aks ettirishning o'ziga xos usuli bo'lib, unda jamiyatdagi bema'ni, asossiz, noto'g'ri hodisalar, illatlar fosh qilinadi. Voqealarning real ko'rinishini o'zgartirib, oshirib, bo'rttirib, mubolag'a qilish, keskinlashtirish va shartlilikning boshqa ko'pgina turlari yordamida yaratilgan obraz orqali Satira obyektiga "ishlov" beriladi. Satira muallifi komiklikning boshqa turlaridan (yumor, hikoya va boshqalar) ham foydalanishi mumkin, biroq satira uchun salbiy tus berib, keskin ifodalangan estetik obyekt xarakterli hisoblanadi. Siyosiy satira tahririy multfilmlar, onlayn komikslar va satirik yangiliklar segmentlari ko'rinishida keng tarqalishda davom etmoqda. Ular siyosiy arboblarni, siyosat va ijtimoiy masalalarga hazil-mutoyiba bilan izoh beradi.

Satira va hazil zamonaviy jamiyatda muhim rol o'ynaydi, ommaviy axborot vositalari, ko'ngilochar va ijtimoiy sharhlarning turli shakllarini shakllantiradi. Ta'kidlash joizki, zamonaviy jamiyatdagi satira va hazil turli darajadagi noziklik va niyatlarga ega bo'lishi mumkin. Ba'zilar o'yin-kulgi va o'yin-kulgini maqsad qilgan bo'lsa, boshqalari ijtimoiy tanqidning bir shakli bo'lib, jamiyatdagi kamchiliklarni fosh qiladi va tanqidiy fikrlashni targ'ib qiladi. Ushbu ifoda shakllari bugungi dunyoning madaniy landshaftini aks ettirish va shakllantirishda davom etmoqda. Kulgi madaniyatlar va avlodlar o'rtasidagi ko'prik kuchiga ega bo'lib, o'zbek va qirg'iz xalqlarining og'zaki ijodida kinoya va hazil hukmronlik qiladi. Ushbu maqolada biz ushbu Markaziy Osiyo jamoalarining og'zaki ijodi bo'ylab maftunkor sayohatga o'tlanib, ularning aql-zakovati, kinoyaliligi va komediya dahosi chuqurligiga kirib boramiz. Ko'plab manbalar, latifalar va misollarni aralashtirib, biz ularning hikoyalari, folklorlari va kundalik suhbatlariga rang beradigan istehzo va hazilning boy gobeleni ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abdulla Qahhor. Hikoyalar. Qizil o‘zbekiston va “Правда востока” nashriyoti. 1949-y.
2. G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami VI tom. O‘zbekiston SSR “FAN” nashriyoti. 1986-y.
3. Muqimiy. Tanlangan asarlar. O‘z SSR davlat nashriyoti. 1953-y.
4. Said Ahmad. Tanlangan asarlar II jild. “SHARQ” nashriyoti. 2000-y.
5. Asotirlar va rivoyatlar. 1-kitob To‘plab nashrga tayorlovchilar. Malik Murodov, Muharram Shayxova – 1990.
6. Madayev Omonulla. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - T.: «Mumtoz so‘z», 2010..
7. Safarov Oxunjon. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - T.: «Musiq», 2010.
8. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. -T.:2008.
9. Alptekin Ali Berat. Halk Hikayelerinin Motif Yapısı. 2. Baskı. Akçağ Yayınları. Ankara-2002.
10. Salarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. -T . “Musiq”, 2010, 368b.
12. Turdimov.SH. Etnosvaepos..-Toshkent: O‘zbekiston, 2012, 112b.
13. Eshonqul J. Folklor:obraz va talqin. - Qarshi: Nasaf, 1999, 160b.
14. Eshonqul J. Epik tafakkur tadriji. - Toshkent: Fan, 2006, 120b.
15. Холбутаев, Г. О. Yingying, W. (2016). THE SEMANTIC AND SYNTACTIC SPECIFICS OF THE SYNTACTIC STRUCTURES OF THE CONJUNCTION «ДА И»: THE SIMILARITIES AND DIFFERENCES FROM THE CONJUNCTION «ДА И ТО». *International scientific journal*, 18. http://en.sciphilology.ru/f/philology_no_4_22_july.pdf#page=18
16. Холбутаев, Г. О. (2021). ASKIYADA ONOMASTIK BIRLIKLARNING IFODALANISHI. In *Языки и литература в поликультурном пространстве* (pp. 160-163). <https://elibrary.ru/item.asp?id=47133375>
17. Холбўтаев, Г. О. (2021). АСКИЯ ЖАНРИНИНГ ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШИ. *Academic research in educational sciences*, 2(10), 559-563. <https://cyberleninka.ru/article/n/askiya-zhanrining-zbek-folklorshunosligida-rganilishi>
18. Kholbutayev, G. O. (2021). SIMILARITY OF ASKIAS THEORY AND JOKE. *Theoretical & Applied Science*, (2), 72-76. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44813082>
19. Холбутаев, Г. О. (2020). «АСКИЯ» КАК НАЦИОНАЛЬНАЯ СМЕХОВАЯ КУЛЬТУРА. *Редакционная коллегия*, 199. <https://hcommons.org/deposits/objects/hc:38080/datastreams/CONTENT/content#page=200>

20. Holbutaev, G. (2019). SOME QUESTIONS OF THE CONSIDERATION OF PHRASEOLOGICAL ELLIPSIS IN A SYNTACTIC ASPECT. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 1(1)*, 197-200.
<https://namdu.researchcommons.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=journal>

21. Holbutaev, G. (Askiya so'z san'ati) Andijo-2023

“Innovations in Science and
Technologies”